Господар простяг професорові волохату руку, похмуро відрекомендувався:

— Шульга. Коли хочете: Назар Юрійович. Інженер-цукровик. Підсолоджую людям життя, хоч уже давно збагнув, що це марна праця.

— Гринько, Григорій Дмитрович,— назвав себе професор, мимоволі щулячись від громохкого голосу Шульги.

— Про вас я вже чув. В сільраді мені голову прогризли: професор, професор, професор! Чим ви їх так зачарували?

— Я тільки натякнув, що хотів би десь поселитися на літо... Давно збирався провести літо на Стугні...

— От і поселяйтесь! Стугна мало не під порогом, трави доісторичні, по той бік урвища, яким мільйон років. Де ще таке побачите? Я тут буваю наскоками. Летючий голландець. В Києві в мене теща, дев'яносто шість років, без догляду не залишиш надовго. До того ж — собача професія. Сорок років у відрядженнях по цукрових заводах...

— А більше у вас — нікого?

— Дружина померла. Два розбійники з батьком жити не побажали. їм потрібне спокійне усвідомлення своєї сили. Як у Достоєжського. Хоч ти їх ріж, а їм — свободи! Розлетілися — хто далі відскочить. Один у Новосибірську, другий за Полярним колом. З такого тепла — у вічну мерзлоту. А тоді: батьку, пришли сала й часнику. Батьку, тут усе є, аби тільки українських яблучок. У вас як з дітками?

— В мене три доньки. Але все гаразд. Головне: живуть, не розлучені, маю онуків... Хоч сам, як і ви,— все життя в експедиціях... Археологія, знаєте, вимагає від людини...

— Аби ж тільки археологія! А що не вимагає, що тільки не вимагає! Отак, як оце я: називаюся гостинним господарем, а сам допит вам влаштував. Речі у вас де? Може, треба перевезти, то я свою "Ниву" зачиргикаю — і зробимо вмент!

— Речі зі мною,— показав професор на хлялий рюкзачок, зоставлений ним біля порога.

— І ото все?

— Я звик по-похідному. Досвід, знаєте, помагає відсіяти все непотрібне.

— Ви мене здивували. Я думав, коли професор, то за ним — цілий обоз! Я вам одвів більшу половину своєї хати, дві кімнати, веранда, та й цією користуйтеся і при мені, й без мене. Тут камін, телевізор, книжки... Ми тут з покійною дружиною облаштовувалися капітально, шкода зусиль!.. Там он кухонька. Плита електрична. Воду я провів сам. Проклав од джерельця труби, тепер вже ніби й не сам тут — жива вода жебонить... Всі, хто бачив, заздрять, а самим кебети не стачає зробити! Ну, це я вже мов останній хвалько. Мабуть, дуже хочу, щоб вам тут сподобалося.

— Не знаю, як і дякувати,— сказав професор.— Я, знаєте, звик по-спартанському. Мені аби якийсь куточок — ото і все.

— Який куточок! — загримів Шульга.— Який куточок! Ви гляньте на мене і на себе! Хто я, а хто ви? Про що може бути мова? Давайте мені ваш рюкзак, і я покажу вам кімнати. А тоді питимемо чай. Нічого більше не обіцяю, але чай у мене — знаменитий! Хоч і без цукру, бо я ж інженер-цукровик!

Він довго сміявся з власного дотепу, делікатно поштовхуючи в плече, провів професора по своїх володіннях, все показав, усім

похвалився, тоді сіли пити чай, довго пили, а ще довше сиділи, і весь час Шульга говорив і говорив, майже не зважаючи на несміливі спроби Григорія Дмитровича вставити й собі хоч слово, не слухаючи ні пояснень, ні заперечень свого гостя, ламаючи його тихий голос своїм гримінням, грізно нависаючи тяжкою своєю постаттю над щуплим професором.

Дивний чоловік. Сам запропонував професорові поселитися в нього, щойно виявляв усі ознаки гостинності, а тепер вівся з своїм гостем, як із запеклим ворогом.

Професор був маленький, лисий і старий. Він звик до просторів, до степів, до великого мовчання віків і тисячоліть, йому нестерпними були будь-які обмеження, він не переносив крику, уникав суперечок, нестримних пристрастей.

"Куди я попав? — думав він, щулячись під зливою Шульжиних слів.— Що це за кошмарний чоловік і чому я повинен його слухати, так ніби мене принесено в жертву незнаному богові нестримного мовлення?"

А Шульга, мовби вгадуючи його несміливе здивування, хапав професора за руку, смикав його через стіл до себе, закликав до уваги.

— Я безладний чоловік! — кричав він.— Безладний і безалаберідай. Що ви сказали? Я представник тЪчних наук? Яких-яких? Точних? А ви думаєте, є точні науки? Суцільний примітив — от що є! Розщеплення атомного ядра? Ну, розщепили. А далі? Та я вам молотком чорта з рогами розщеплю, але що далі? А от секрет обробки кремнію, яким досконало володіли древні крітяни, втрачено навіки. Одним ударом розколоти прямокутну кремнійову пластину на чотири шматки для виділення желвака хто сьогодні зможе? Ніхто. Ось вам і точні науки. Я інженер-цукровик. Зі мною носяться, як з писаною торбою. То один директор, то ще один: Назаре Юрійовичу, Назаре Юрійовичу, приїдьте, підкажіть, покажіть! Командували цими бідними директорами і вашим

покірним слугою трести, об'єднання, управління, міністерства, тепер командує агропром. А цукор варимо варварським способом. Нові заводи будуємо, цукрові гіганти, а спосіб той самий, що його винайшов московський аптекар Біндгейм при імператорові Павлові. Поки Павло "соображал важную пользу, от оного произойти могущую", Наполеон мерщій ухопився за винахід і налагодив виробництво бурякового цукру, бо тростинного в Європу не давала завозити англійська блокада. Так відтоді й варимо. Вдосконалюємо техніку, а цукру з буряку чомусь не більшає, а меншає. То невчасно викопають, то довго везуть до цукрозаводу, то довго переробляють, а то й бурячок вирощують не так, як слід. І ось я інженер, а вірю не в техніку, а тільки в рослинне царство. Ви бачили машину, яка може зрівнятися, скажімо, з ромашкою? Я вже не кажу про будяк або орхідею. Рослини досконаліші за все живе, бо вони практично безсмертні, чого не скажеш про людей, тварин чи навіть комах, хоч ті й утрималися на землі сотні мільйонів років. В Сумській області є двісті гектарів Михайлівського цілинного степу. Я кілька разів був там — це фантастика!

— Я теж там був,— подав голос професор.— На таких травах колись печеніги й половці пасли своїх коней.

— Мені чхати, хто там і коли пас своїх коней! Я дивлюся на ці трави і готовий молитися на великий порядок, грандіозну ієрархію вічного життя, яка панує між ними. Одні розвиваються, зацвітають, дають плід, тоді завмирають і відходять, а на їхньому місці підіймаються нові, щоб теж зацвісти і дати плід, одні квітують ціле літо, інші тільки короткий час, одне одному спокійно поступається місцем, все продумано, розраховано, точно до фантастики. Хто це зможе пояснити? Чому б нам не навчитися вирощувати отак сільгоспкультури? Щоб не перевертати без кінця землю, не завдавати їй ран, не нищити, не пускати за вітром і за водою. Скошуєм пшеницю, а там уже піднімається якась соя, чи сочевиця, чи ота полба, описана ще Пушкіним, а нами забута. Але ж не вміємо так. Не навчилися. І не навчимося ніколи.

— Треба вірити, що навчимося.

— Вірити? Віри мало. Треба довго сидіти і думати. А хто має таку змогу? Ось я — все життя у відрядженнях. З одного цукрозаводу на інший, від неполадки простої до складнішої. Ну, гаразд. Я — інженер. За старшого куди пошлють. Але от ви професор, а кажете — все життя в мандрах. Правда?

— Правда,— кивнув Гринько.

— І все життя тільки про те, що було колись?

— Я — історик. Мене цікавить проблема: Русь і степ. Печеніги, половці, а там хазари, авари, аж до кіммерійців. Ви, мабуть, читали дещо.

— Читати я давно перестав. Оті книжки — то моя покійниця. Читачка була заслужена і запекла. А я — ні. Читаючи, нічого не навчишся нового. Треба жити, а не читати. Вчорашнього воза не потягнеш, завтрашнього не штовхнеш, бо його ще немає, треба котити віз сьогоднішній. А ви кажете: історія. Що таке історія? Спогади, вічная пам'ять? А яка користь? Для народного господарства і взагалі. От на кладовищах ростуть дерева. Коріння — в минувшині. Так? Можуть рости яблуні, груші, сливи, чи я там знаю. А ви бачили, щоб хто збирав плоди з тих дерев? Ніхто і ніколи!

— Історія — не кладовище! — рішуче промовив професор.

— А що ж?

— Це те, що вас пронизує і наповнює, як сік яблуко. Ви ж самі сказали про досконалість рослин.

— Ге-ге-ге! Яблучок не чіпайте. Вони не в вашій історії — вони в мене під вікном ростуть! Таким його й треба брати у всій красі й гожості. А

оте, від Адама і Єви і змієспокусника,— то все вигадки і ерундистика. Я залізний практик і технократ!

Спати вони полягали, коли вже сіріло. Шульга нарешті змилувався і відпустив свою жертву.

— Мені рано треба вибиратися, завтра ждуть аж у Пиря-тині, вернусь чи й ні, то ви вже тут господарюйте... Хоч їхати й жалко. Давно не мав я такого цікавого співрозмовника...

Професор гнувся на дерев'яному тапчанчику, здригався від обурення. Цікавий співрозмовник! Він ще й глузує. За цілу ніч не дав розтулити рота. Дикий чоловік! Троглодит з технічною освітою. Такому дай волю — він нікого не залишить на землі, крім своїх машин і пристроїв, все переробить на жом! Втікати звідси! Негайно і рішуче втікати!

Він так і не спав. Трохи подрімав, зітхаючи й постогнуючи, чув, як Шульга обережно погудів своєю "Нивою" з гаража на шлях, тоді встав з постелі, по хлюпостався холодною джерельною водою, не взуваючись, вийшов з хати і попростував до річки, що ховалася за травами, накрита прозорим туманом. Роса обпікала його босі ноги, трави понад Стугною стелилися темними шовками, синіло на тьмавому небі пасмо високого правого берега літописної ріки, і на тому пасмі мовби вгадувалися хижі, мов дикий посвист, вершники, з очима вузькими й гострими, як їхні шаблі. Де ще знайдеш таке, де, як не тут, слухати-переслухувати загадкові рядки з "Слова о полку Ігоревім" про смерть молодого князя Ростислава, який утонув у Стугні перед очима брата свого Володимира Моно маха, втікаючи від половців з-під Тре поля: "Не тако ли, рече, Стугна, худу струю имея, пожерши чужи ручьи, и стругы ростре на кусту. Уношу князю Ростиславу затвори Днепр темне березе. Уныша цветы жалобою, и древо с тугою к земли преклонилось"?

І, проклинаючи свою слабкодухість, професор залишився в Шульжиній хаті.

Бо таке ж місце! Майже посередині між Васильковом і Обуховом, звідси можна пішки домандрувати до верхів'я Стугни, а тоді й до її" впадіння в Дніпро біля Українки, топтати чебреці й полини, вслухатися в голос дубових дібров і соснових борів, віднаходити втрачене навіки, з самих тільки натяків і переблисків пам'яті вгадувати і відновлювати криваві досвітки твоєї історії, твоїх страждань і твоєї величі. Бо навіть коли ми малі й нікчемні для самих себе, то ж однаково великі своїми предками.

Марно було сподіватися знайти на шляхах давніх битв і сутичок наконечник печенізької стріли, уламок половецького меча, попіл від вогнищ, які горіли тут тисячу літ тому, сліди кінських копит, колії від кочівницьких повозів. Для археолога кочовики ве лишають майже нічого, та й для історика не набагато більше: майнуть хисткими тінями на обріях і щезнуть, як гук од їхніх орд. А ти повинен його почути...

— Та навіщо чути? — кричав мало не в саме вухо професорові Шульга, повернувшись з Полтавщини вже надвечір третього дня, так йому кортіло мучити свою жертву далі, демонструвати торжество здорового глузду над примар-л и ви ми істинами, яких незмога ні довести, ні Збагнути.

— Чому я повинен вслухатися в те, що відшуміло, а може, й не шуміло ніколи? От я вам казав уже, що байдужий до історії. Спитаєте: чого? Та того, що там коли не полководці, то імператори, королі, деспоти або ж наші царі. І я повинен любити царів? За Шевченка й за Пушкіна, за Радищева і декабристів — любити?

— Ніхто вас не примушує цього робити! — вигукнув професор.— Це... це просто якесь вивертання історії навзнак. Мов кожуха...

Інженер великодушно зробив паузу для професорського белькоту, але не почув жодного його слова.

— Російський цар Павло заборонив слова "свобода", "гражданин" і "отечество", Микола Другий звелів викреслити з словників слово "інтелігенція", а я повинен їх любити!

— Послухайте,— так тихо, що Шульга від несподіванки занімів з одкритим ротом, сказав професор,— послухайте, повинні ж бути якість межі невігластва і зневаги до своїх коренів? Що ви вчепилися в цих царів, коли довкола вас земля, якій тисячі років? Хіба ми не нащадки золотих скіфів, великодушних сарматів, нерозгаданих меотів і непоступливих таврів? А кіммерійці? Вони жили на цих рівнинах вже п'ять тисяч років тому. Гомер в "Одіссеї", в піснях XI і XIII, говорить про нашу землю — "там кіммерії печальная область, покритая вічно вологим туманом й імлою хмар" — і про тих, хто її населяє, "найсгфаведливіших з людей". В Біблії (Єремія, 15—17) пророк Єремія лякає кіммерійцями своїх одноплеменців: "Ось я напущу на вас народ здалеку, народ потужний, народ давезний, народ, що мовби ти його не знаєш, і що він говорить, ти не розумієш. Сагайдак у нього, як гріб розтворений, а всі вони — самі невмираки..." За три тисячі років до нашої ери, коли ще не стояли єгипетські піраміди, кіммерійці вторгалися в Малу Азію, ходили на Урарту, Ассірію, Єгипет.

Асаргаддон і Ашшурбаніпал билися з ними, лідійський цар Тігес загинув од них, а могили їхніх царів на древньому Тірасі, тобто на Дністрі. То с в нас велика історія чи тільки окраєць од неї?

А скіфи! Ми викопали вже цілі гори скіфського золота, але ніде жодного слова, жодної літери. Безмовний, загадковий народ. Ви бачили пектораль, викопану юним Мозолевським, найщасливішим з усіх українських археологів? Враження від пекторалі, ніби створена вона самим Бенвенуто Челліні. А що ми пишемо? Мовляв, робота грецьких майстрів. І те, що знайшли на Кубані,— грецькі майстри. І з Чортомлика, і з Солохи, і з Товстої могили — все грецькі майстри. Скіфські лучники,

скіфські коні, скіфи доять кобилиць і овець, скіфські кожухи й скіфські бороди, а ми все: греки, греки. Хто бачив, щоб один народ виготовляв для іншого прикраси і зображав на них сцени не з свого, а з чужого побуту? Це однаково, що гуцульські різьбярі на скриньках^ призначених для продажу в Англії, зображатимуть англійських лордів, а хохломські майстри прикрашатимуть свої експортні вироби картинками, запозиченими в оздоблювачів веджвудського фарфору.

— Чому ж ви не протестуєте? Це ж пишуть ваші колеги! — нарешті схаменувся Шульга.

— А тому, що в нас теж є спеціалізація. Майже така, як у точних науках. Кожен у своїй епосі, з своєю темою, з своїм напрямом, з своїми клопотами, характером і, коли хочете, темпераментом. Ось я не можу вас перекричати в цій хаті, так воно часом буває і в науці.

— Припустимо, ви вже мене перекричали,— примирливо віднотував інженер.— Я навіть язика прикусив. Як ото кажуть: "ошеломлен". Слівце з вашої історії. Коли ще в шоломах ходили. Ти й у шоломі, а супротивник тебе по шолому — бах! І ти "ошеломлен". Ну слово! Але ви мене — ще дужче. Не ждав і не сподівався. Не подумайте, що я вульгарний матеріаліст. Мовляв, великий дух тільки у великому тіш, а в малому тілі — малий дух. Як тільки я тоді увечері вас побачив, коли ви ото свій рюкзачок з плеча зісмикнули з такою гордістю, ніби то горностаєва мантія, я подумав собі: ого-го, це тобі, Назаре Юрійовцчу, не дисертаційний жук-гнойовик і не шия для галстука, голова, може, й для вічності. І ждав я од вас чогось такого відповідного. А в" мені: хто пас коней, хто обротьку загубив. Мізерія і ерундистика! Однаково, що я б вас жомом став давити: скільки виробляємо, та куди йде, та кому не стачає, та скільки кормових одиниць... А от про кіммерійців — це вже сфери. Тому не можу зрозуміти, як це у вас з скіфами, чому досі не пролунали голоси, ваш голос, Григорію Дмитровичу?

— Я ж вам пояснив. У нас свої умовності. Не так усе просто. Відомчі бар'єри є і в науці.

— То зламайте їх, потрощіть!

— Не завжди є така можливість. Бракує сил, рішучості, відваги, підтримки. Потрібна громадська думака. Велика зацікавленість. Я б навіть так сказав: всенародна зацікавленість. А в нас як? Без хліба не можна, без м'яса на можна, без вашого цукру не можна. А без історії якось обійдемось. Це найбільше затемнення розуму.

— Для історії потрібен час. А де я його візьму?

— Дуже просто. Не шукайте часу для історії. Живіть з нею щодня і щогодини, будьте з нею нерозлучно.

— А що скажуть мої цукрові заводи? До того ж дозвольте з вами посперечатися. Царів ви граціозно відсунули вбік і виставили проти мене кіммерійців і скіфів. Я мовчав і слухав, хоч скажу вам прямо: звик менше слухати, ніж говорити. Слухав і думав. Трохи ще й згадав. Я ото вам казав, що не читаю нічого. Ну, це на сучасному етапі. Колись читав і перечитував багато чого. Мабуть, втомився і тепер забуксував. Але в голові дещо відклалося. І от, згадуючи, питаю вас, Григорію Дмитровичу, чому в учених вічна сверблячка неодмінно вивести наше походження з когось, від когось, звідкись, аби тільки не від наших батьків і дідів і не звідси? Чого я тільки не читав! І що ми від пелазгів чи від ілотів, і що ми від хеттів, бо живемо в хатах, і що ми мало не від чорта лисого. А чорт лисий від кого? І чому я повинен походити від спартанських рабів, коли моя історія починалася з букваря, де стояло: "Ми — не раби. Раби — не ми!" Але вчені вперто вернуть на своє, все в них впирається в біблійні міфи, в утечу євреїв з Єгипту, в безкінечні переселення народів, що почалися відтоді, тривали тисячі років, а тоді — як відрізало! Чотири тисячі років у древньому Шумері був цар Шульга. Це точно. Можете перевірити. І я теж Шульга. То що ж — той Шумер прибіг на Україну чи ми втікали в Шумер чотири тисячі років тому? З погляду точних наук все це принаймні несерйозно. Так само, до речі, як і вперте намагання уявити нашу давню історію у вигляді безперервних сутичок і грандіозних битв Київської Русі з степом. Хто це вигадав?

— Російський історик Татіщев. І не вигадав, а показав на фактах.

— Татіщев? Скільки це років тому — двісті, двісті п'ятдесят? І весь цей час ви співаєте з його голосу?

— Наука відкриває нові й нові факти, теорія наповнюється, збагачується, увиразнюється, стає переконливішою і вичерпнішою. Справіку степи наші приваблювали просторами, родючістю, солодким плодом і солодкою водою. Відкритість і беззахисність їхня спричинилися до того, що йшли й ішли сюди то греки й перси, то готи, гунни, хазари, угри, булгари. Це ще історія неписана, а в писану історію вриваються орди печенігів, половців, татаро-монголів...

— І вони принесли нам чай, який ми оце питимемо, а також кефір, який не завжди є в магазигіах. Припустимо, я згодився з вами. А тепер дозвольте запитати. Скільки було печенігів і скільки половців, коли вони нападали на Київську Русь, і скільки було нас?

— Наука має сьогодні доволі точні дані.

— А все ж таки!

— Тодішнє населення нашої держави налічувало чотири-п'ять мільйонів.

— Ага. Чотири-п'ять мільйонів. А печенігів?

— Печенігів було приблизно тридцять тисяч.

— Запишемо. Тридцять тисяч. Половців?

— Половецька орда досягала трьохсот тисяч.

— Це вже щось. Але однаково мізерія. Тридцять тисяч — це просто якась блоха проти чотирьох мільйонів! Та й триста тисяч — зовсім не привід для того, щоб зводити до них всю нашу древню історію. Як це може тридцять тисяч дошкулити чотирьом мільйонам? І то ж не самих воїнів тридцять тисяч, а всього народу?

— Ви в армії служили? — спитав Шульгу професор.

— Довелося. Від Волги і до річечки Шпрее протупав чесно і не порожняком, а з мінометною плитою на горбі. Мозолю надавив довічну.

— Тоді ви повинні знати, яку страшну силу має військо, стиснуте в кулак, зосереджене для удару в одній точці.

— Яка точка? Історики стогнуть і скрегочуть зубами від нападів орда. Печеніги й половці, мовляв, як хижі вовки, терзали Русь, нападали то на Чернігів, то на Переяслав, то й на самий Київ. Святослава вбили на дніпровських порогах, Володимира загнали під міст на Стугні у Василькові, Ярославові Мудрому перебили ногу списом у Києві, Святополка Окаянного догнали аж у Карпатах. Це вже не кулак, а ніби сарана багатомільйонна. А їх же, кажете, всього тридцять тисяч.

— Мова йде про змобілізованість народу. Русичі-хлібороби сиділи на землі, кожен обробляв свою нивку, люди розкидані на величезних просторах — як їх збереш для відсічі нападшікам? А кочова орда, моз бджолиний рій,— завжди стиснута в клубок, щомиті готова і до нападу, і до захисту. Вірменський історик сьомого століття Мойсей Каганкатваці розповідає, як збирали своє військо хазари. Хазарський каган поставив до відома всіх тих, хто перебував під його владою: племена й народи, жителів полів і гір, живущих у городах чи просто неба, тих, що голять голови, і хто носить коси,— щоб по його мановению всі були готові й озброєні. Так само було в печенігів, половців, у татаро-монголів, у Тімура, в турецьких султанів.

— Батий, Тімур і турецькі султани сунули з цілими хмарами військ. Вони брали не так силою й умінням, як масою. А яка ж маса в печенігів? Тут щось не те. Як на мене, то все це вигадки.

— Як вигадки? — аж підскочив професор.

— А так. Побрехеньки, щоб показати, які князі були хоробрі та відважні.

— По-вашому, що ж — в літописах неправда?

— Чому б і ні?

— В наших літописах? Ви розумієте, на що замахуєтесь?

— А що літописи? Хто їх писав і для кого? Все робилося для князів. А чому я повинен вірити князям?

-г— Це...— Професор не міг стямитися. Він не знаходив слів.— Це просто варварство...

— Варварство теж було прогресивним явищем. Не завоювали б варвари Риму, то ні Європи з її цивілізацією, ні нас з вами на світі не було б. Океани рабства, а більше нічого.

— Це ненаукові аргументи.

— Хіба я кажу — наукові? Я ж вам казав, хто я. Технократ. Практик. На все дивлюся з погляду користі. Тому й заявляю: ні від печенігів, ні від половців — користі ніякої. Все це вигадки, якими не слід забивати голову.

— Але ж усе це було,— прошепотів професор.— Ви розумієте, темна ваша душа, що все було! І налітали орди, і гриміли битви, і лилася кров, і мужність виростала в цих полях і на цих ріках. Як же без цього жити? Тоді й без святинь можна, і без ідеалів, і взагалі без усього, що робить нас людьми?

— Ви ж чули: я штовхаю сьогоднішній віз,— втомлено промовив Шульга.— І нащо мені вигадані печеніги, коли їх он невигаданих повно! Десять років будувати новий цукровий завод, десять років — хіба це не печеніги? А коли збудували, виявилося, що проект складали теж печеніги, бо вихід цукру менший, ніж на старих заводах, до того ж новий завод потребує стільки буряку, що возити його доведеться мало не за двісті кілометрів! Ви уявляєте: за двісті кілометрів пиряти буряк!

— Я не розбираюся в цьому,— відмахнувся Григорій Дмитрович, обурений цим переходом від печенігів до буряку.— Та й, зрештою, це такі дрібниці...

— Е, ні,— посварився товстим пальцем Шульга,— тут у мене принцип. Це не дрібниці, а наше життя. Жива матерія, а не мертва субстанція. Коли хочете, я вам розіб'ю всі науки і всі теорії, окрім тих, що приносять негайну користь, яку я можу не тільки відчути, а й помацати рукою!

І все почалося заново. Чай, заварений методом інженера Шульги, розкішне невігластво інженера Шульги, безмежна самовпевненість інженера Шульги. Що міг вдіяти маленький, лисий, старий професор Гринько, чим здолати цю сліпу, стихійну силу?

— Варвар,— здригаючись на вузькому тапчанчику, думав передсвітом Григорій Дмитрович,— типовий варвар в сучасному виконанні! Такому дай владу, то він...

І коли б Шульга був один. А скільки ж людей з такими поглядами! Професор згадував своє довге і неспокійне життя і здригався вже й не тілом, а душею, тяжке почуття покинутості охопило його, безсилля й беззахисності перед усім світом. Все життя в битвах. З невігласами, зі зневагою, з байдужістю, з обмеженістю. Ленінський декрет про категоричну заборону розпочинати будь-яке будівництво без попереднього археологічного дослідження території і про асигнування на такі дослідження — хто його виконував добровільно? Хіба що такі поодинокі ентузіасти науки, як Середа з Марганця, де й знайдено славетну золоту пекто-раль. Здебільшого ж на долю археологів припадали такі затяжливі війни з бюрократами і технократами, що мало хто їх витримував. Коли б жив тисячу років, то ще б нічого. Але життя обмежене, і сили твої так само обмежені. А треба було пережити часи, коли про твою науку дехто не хотів і чути, відмахувався, мов од надокучливої мухи. Треба було пережити випадкового чоловічка, що вискочив у керівники наукою, мов реактивний стартувальник, і почав рясно сипати заборони, мов кукіль у пшеницю. І Київської Русі не було, і Запорозької Січі не було, і навіть слів Маркса про козацьку республіку не було. Професор Гринько зміг тоді пробитися до того реактивного старту-вальника, хоч і зневажав його тяжко й навіки, і спитав:

— А я, по-вашому, був коли-небудь? Ось я стою перед вами, років мені удвічі більше, ніж вам, все життя я вивчав Київську Русь, а тепер ви заявляєте, ніби не було її, і забороняєте вживати ці слова. А як же зі мною — був я чи не був?

— Я вас не знаю,— холодно сказав стартувальник

В зарозумілості своїй він вважав, що його куцими знаннями чи небажанням знання вичерпується істина.

Але людина, хоч як високо підскочить, однаково кінчається, наука ж не кінчається ніколи. А з нею ті, хто несе її, б'ється за неї, віддає всі сили і життя ціле. І як можна позбавити людей знань, обмежити їх тільки найпримітив-нішим, звести їхнє життя до найпростішого існування? В

тілі людини 639 м'язів. Всі вони повинні мати навантаження, коли людина хоче бути здоровою. Суспільство теж має тисячі таких духовних м'язів, які потребують навантаження для їхнього розвитку й функціонування. Без цього не буде духовного здоров'я народу.

Мав би він усе це сказати громохкоголосому інженерові Шульзі, та хіба тільки йому одному! Мав би досваритися, наполягти на своєму, відстояти істину. Печеніги — тільки епізод у нашій великій історії, тільки епізод, але скільки ж у ньому твердості, мужності, слави.

Заснути Григорій Дмитрович не міг. Не мав ні сили, ні часу, ні бажання. Вів запеклу суперечку вже й не з інженером Шульгою, а мало не з усім світом, з незбагненністю майбуття.

І коли прогуділа за вікнами Шульжина "Нива", мерщій схопився, так ніби мав намір наздогнати інженера, щоб розбити його зарозумілість, збороти обмеженість, висміяти невігластво.

Але не погнався — пішов у луги понад Стугною.

Роса стояла, як вода. Некошені трави безмовно розступалися перед старим. Трохи вище починалася горбиста рівнина, яка замикалася далекими глиняними урвищами древнього правого берега Стугни. Сонце ще не сходило, тільки небо за спиною в професора палало високим червоним вогнем, мов перед кінцем світу. І тиша довкола така, що від неї заходилося серце.

В грудях у Григорія Дмитровича ще клекотіли слова, які він не встиг сказати Шульзі, на уста рвався крик незгоди, але він гамував той крик, щоб не сполохати дивну тишу, яка заколисувала його збурену й зболену душу і мовби зготовляла до чогось загадкового і великого. Зненацька тиша вибухнула диким гуком, клекотом і ревінням. З того боку горбистої рівнини, вирвавшись з-під високих урвищ,

котилася на професора дика лава вершників, одбиваючись від стиску двох інших лав, прорізаючись крізь них, пробиваючись і гинучи водночас. І хоч ще була далеко від Григорія Дмитровича, він упізнав і несамовитих вершників, і досконалу їхню зброю, і їхніх диких коней. Печеніги! І крик, і тупіт, і стріли, і короткі криваві мечі, і вовчі та лисячі хутра на голих тілах, і сам хан Куря попереду орди, міднотілий, з шкірою рисі за плечима, м'язисті руки в широких золотих браслетах, на голові шолом пластинчатий золочений, і кінь під ним чорний, як смерть, тяжкий і безжальний. .

Крізь тисячолітню імлу прорвалося до нього видиво і, зачарований ним, приголомшений, майже в непам'яті, професор стояв, не міг зворухнутися, не відчував загрози, а тільки радість, вознесіння духу і торжество. Печеніги! Ось вони! Ось!

Як сяйво істини. Як найбільше щастя. Як найвищий захват.

Так, в радості й захваті, він і зустрів лаву диких вершників, яка накотилася на нього в тупоті копит, в кінському хрипінні, в тяжкій крові, їдкому поті і нелюдському пронизливому звиску, накотилася темно й невідступно, промчала, віючи духом смерті, і хоч в останню мить обминула старого, він усім тілом подався до неї, ніби хотів перепинити, затримати, увічнити цю мить його найвищого щастя, прозріння й істини.

* * *

Режисер кінофільму "Ярослав Мудрий" разом з директором картини обходили поле, де щойно знята була битва київської дружини з печенігами.

— Вбитих треба було густіше на горбах класти, а ти в балках порозкладав,— невдоволено зауважив режисер.

— А ви що казали, товаришу режисер,— зазирав йому в обличчя директор.— Ви що казали? Головне не в тім, скільки й де покласти, а щоб не ворушилися.

— І правильно сказав.

— А тепер ви мені скажіть: хоч один заворушився? Ні, ви мені скажіть: заворушився?

— Може, й ні. Он той і досі не ворушиться. Чого це він лежить? І чого тут?

Директор глянув і поблід.

— Я... я н-не знаю. Я його тут не клав.

— А хто ж? Цариця Катерина? І старий який! Скільки я казав: пенсіонерів на такі масовки не брати. Казав я чи не казав?

— Товаришу режисер, хто б же це казав, коли б ви це казали? Ей, товаришу! Кіно кончилось. Егей! Та що таке? Товаришу режисер, я його тут не клав, чого не клав, того не клав...

— Так-так-так,— підходячи впритул до непорушного тіла професора Гринька, тихо промовив режисер.— Стоп-кадр. Справою цікавляться органи правосуддя. Мистецтво кінчається.

Професор лежав мертвий, але весь був у нестримному пориві: рука викинута вперед, затиснута в кулак, на захоло-лих устах упертий крик незгоди: "Неправда! Була велика історія, і печеніги були, і половці, і битви гриміли, і страждання великі були, і кров велика, усе було, все, але надії теж великі!.."